

Pietro Archiati

Já - v buddhismu, v řecké kultuře a v židovství

Otázkou, která se hluboce dotýká vývoje náboženství, je již zmíněná otázka vztahu mezi Já a vědomím Já. V této souvislosti je důležité blíže se podívat na to, jakou roli hrál vývoj jáských sil ve třech vůdčích kulturních proudech posledních staletí před přelomem věků. Těmito proudy byly za prvé takzvané pohanství, vyjadřující se zvláště v řeckém národu, zadruhé židovství, tedy staré hebrejství, a za třetí buddhismus.

1. Nagasena Milindovi: „Já je iluze“

Původní Buddhova nauka obsahuje jednu důležitou výpověď: Já, které má člověk na mysli, když mluví sám o sobě, je iluze.

Abychom předešli nedorozumění, musíme jasně rozlišovat mezi původním buddhismem a tím, co se k němu i v buddhistickém náboženství teprve později přidalo. Mnoho lidí dnes zná z buddhismu jen formu, kterou na sebe vzal v moderním lidstvu. To vysvětluje, proč se mnozí lidé brání tvrzení, že pro Buddha bylo Já iluzí. Všude na světě - a tedy i v obyvatelstvu vyznávajícím buddhistické náboženství - lidé po Buddhově smrti prožívali stále zřetelněji působnost svého Já. Avšak v šestém století před přelomem věků mluví Buddha o Já jako o iluzi.

Traduje se rozhovor mezi králem Milindou a mudrcem Nagasenou, v němž se Nagasena snaží králi dokázat, že takzvané Já nepředstavuje nic skutečně existujícího. Aby toho dosáhl, použije příklad vozu a ptá se krále: „Jak jsi sem přijel?“ „Vozem,“ odpoví král. „A řekni mi,“ ptá se mudrc Nagasena dál, „co je na vozu skutečného? Kola jsou skutečná, oj je skutečná, skříň je skutečná, všechny části, které můžeš vypočítat, jsou skutečné, jsou reálné. Avšak souhrn těchto částí, pro který používáš slovo ‚vůz‘, přeci nedodává jednotlivým částem žádnou další skutečnost. Jestliže máš všechny části, pak máš celý vůz a nic ti nechybí. Vyslovíš-li tedy slovo ‚vůz‘ nemáš na mysli další skutečnost, která by byla něčím víc než částí. Jenom proto, že z pochopitelných časově-ekonomických důvodů nechceš pokaždé vypočítávat všechny části, vynalezl jsi souhrnné slovo ‚vůz‘. To však je jen slovo a nikoli skutečnost.“

Mudrc Nagasena pak uvádí ještě další příklady, aby králi dokázal, že mluví-li člověk o „Já“ představuje slovo „Já“ jen souhrn „jednotlivostí“ v člověku, aniž by tím byla přidávána nějaká dodatečná nebo nová skutečnost.

Můžeme se ptát, jestli je možné „dokázat“ opak, totiž že vůz nebo lidské Já jsou skutečností existující mimo části, realitou tyto části přesahující. To by bylo Já, které by nesestávalo jen ze souhrnu částí, nýbrž představovalo by svou vlastní skutečnost. Již jsme poukázali na to, že něco se nestává skutečností tím, že čistě „teoreticky“ dokážeme jeho „existenci“. Pro člověka může být realitou jen to, co prožívá, co reálně zakouší. Něco, co si pouze „vymyslí“, nemusí být také objektivně skutečné. Teoretický důkaz toho, že stromy nebo hory existují, přesvědčí jen toho, kdo stromy nebo hory prožil, kdo s nimi měl co do činění jako s objektivní skutečností.

Co tedy chce Nagasena říci svým „důkazem“ iluzorního charakteru lidského Já? Tím, co ve skutečnosti „dokazuje“, je fakt, že člověk žijící tenkrát v buddhismu sice mohl o Já

přemýšlet, ale ještě ho nemohl úplně prožívat jako účinnou skutečnost. Nemohl zatím dospět k vlastní zkušenosti toho, že je v sobě uzavřenou, samostatně myslící a chtějící bytostí.

Důkaz, jež mudrc Nagasena podává králi Milindovi, je tedy „správný a pravý“ a sice v tom smyslu, že věrně odráží vlastní prožitek většiny tehdejších lidí. Původní Buddhova nauka, v šestém století před přelomem věků, je správná: Je pravdivá v tom smyslu, že odpovídá niternému sebeprožitku tehdejšího člověka. Člověku tenkrát chybělo právě to, co měl přinést teprve pozdější vývoj: skutečnost Já. Totéž se v malém opakuje u každého dítěte, také u něj se samostatné Já teprve zvolna stává účinným a tím nabývá také plně platnou skutečnost.

V Buddhově době existovala síla Já v jednotlivém člověku teprve ve zcela zárodečné podobě. Před přelomem věků mělo náboženství za úkol právě vytvoření všech nezbytných podmínek pro rozvinutí lidského Já. Prožitek sebe samého jako reálně působícího jednotlivého Já je umožněn právě tím, že všechna náboženství, která vznikala zprvu postupně, jedno po druhém, již nejsou uskutečněním vnitřního obratu prožívána po sobě či vedle sebe, nýbrž ve své jednotě. Neboť prožitek Já je právě prožitkem jednoty v mnohosti.

Tak je tomu i s vozem: Jednotlivé části jsou nezbytnou podmínkou jeho vzniku, nejsou však vůz samotný. Budu-li mít všechny části položené vedle sebe na zemi, nebudu ještě mít vůz. Účinná skutečnost vozu vznikne teprve tehdy, budou-li části vozu uvedeny do správného vzájemného vztahu, nastane-li jejich správné vzájemné i společné působení. Jednotné působení částí je původně myšlenkou, jež k mnohosti částí intuitivně „přioobjeví“ jejich možné spolupůsobení.

2. Achilles Odysseovi: „Raději žebrákem na zemi ... ”

Přejdeme-li k helénismu, k Řekům a podíváme se na osobnosti, jako je Perikles, Feidias, Sokrates, Platon, Aristoteles nebo Alexandr, musíme si říci: Tady je již mnohem zřejmější, že se člověk začíná prožívat jako v sobě uzavřená, svébytná osobnost a jako taková jednat ve světě. U těchto lidí vnímáme větší samostatnost v myšlení a jednání než u tehdejších buddhistů. Řek se neprožívá výlučně jako výraz nebo nástroj svých bohů, přírody nebo národa. Individuální Já se stále více stává vlastní reálnou zkušeností člověka. Člověk se stále zřetelněji prožívá jako o sobě existující, svébytná bytost.

V řecké kultuře však nacházíme ještě něco jiného: Řek se mohl prožívat jako v sobě uzavřené Já jen díky používání svého fyzického těla. Jen uvnitř těla se cítil jako samostatně myslící a jednající osobnost. Známa věta, kterou říká Achilles Odysseovi v jedenáctém zpěvu Odyssey, nám dovoluje nahlédnout hluboko do podstaty řecké kultury. Odysseus sestoupil do Hádu, říše mrtvých. Pokouší se utěšit Achillea padlého v boji, ujišťuje ho, že jeho sláva bude věčně přetrvávat ve vzpomínce těch, kdo žijí na zemi.

O tom však nechce Achilles slyšet a odpovídá monumentálními slovy: „Raději žebrákem na zemi“ - to znamená obdařen fyzickým tělem - „než králem v říši stínů“ - v říši duší nemajících tělo.

Pro Řeka se smrt stává něčím nesmírně tragickým. Ve svých tragédiích podává ztrátu fyzického těla jako ztrátu svého lidství jako takového. Prožitek sebe samého jako Já, jako v sobě ucelené osobnosti, jako úplného člověka již není po ztrátě těla zajištěn. Po smrti, v netělesném stavu, se tehdejší člověk prožíval jen jako maska člověka, jako pouhý stín. Tak tomu skutečně bylo, to nebylo nic jen tak vypuštěného z úst: Živí ve styku s mrtvými prožívali, že mrtví s potmělým vědomím jen chřadnou. Pro Řeky posledních staletí před Kristem bylo lidské vědomí již natolik závislé na vzájemném působení s tělem a s pozemským světem, že rozpad těla zpochybňoval další nedotčenou existenci duše po smrti.

Řecká kultura nejvíc zápolila s mysteriem smrti, protože pro Řeka nebylo nic cennějšího než smyslové vtělení všeho duchovního, nic důležitějšího než krásný zjev veškerého stvoření. Tento národ si natolik cenil lidského těla, tak vroucně miloval viditelný šat božství, že ve

svých uměleckých dílech také všem svým bohům propůjčoval formu lidského těla. Dobrým člověkem nebyl ve starém Řecku řekněme „doktor“ vzdělanec, někdo, kdo byl pouze chytrý hlavou, ani římsky rétor, nýbrž gymnasta - tělesně zdravý a zdatný člověk, v němž hlava, srdce a končetiny fungovaly ve vzájemné harmonii. A smrt bere každému člověku právě to nejcennější, jeho tělo! Pro Řeka byla smrt ztrátou Já, šíravým postrádáním prožitku Já. To svědčí o sice začínající, nicméně reálné zkušenosti člověka jako svébytného Já - přinejmenším za života v těle. Ve srovnání s buddhismem je to velký krok vpřed. Řek by nikdy nebyl mohl říci, že Já je pouhou iluzí. Z vlastní zkušenosti věděl: V sobě ucelená osobnost je tím nejcennějším a nejkrásnějším, co člověk může prožít. Zničující vnitřní prohra ovšem spočívala v tom, že smrt celou zkušenost Já zpochybnila.

Řekové věděli o smrti, dosud však ne o silách, které mohou každou smrt proměnit v nový život. Božské vedení lidstva mohlo v době řecké kultury přesvědčivě zapůsobit na člověka jen tím, že božská bytost prošla lidskou smrtí a po smrti nevedla život stínu, nýbrž umožnila prožít vzkříšení lidského ducha.

3. Jóbova žena svému muži: „Zřekni se Boha a zemři.“

V židovství nacházíme s ohledem na zkušenost Já zase něco nového. Za vědomí Já zde člověk vděčí své přináležetosti k židovskému národu. Jméno božstva vedoucího starohebrejský národ je jménem Já: „Jahve“ - - znamená „Já jsem“ Ehje ašer ehje - jako jiný opis bytosti Jahva - znamená co do smyslu: Já jsem dnes tímtež, kým jsem byl včera, a budu zítra tímtež, kým jsem dnes. Jahvovský člověk o sobě může říci: Jsem bytost, která zůstává sama sebou ve všech změnách v čase. Slavná Aristotelova forma (to ti en einai) budí dojem doslovné reprodukce starší, právě uvedené hebrejské formulace zkušenosti Já. V doslovném překladu znamená: „Být (v přítomnosti) to, co byl (v minulosti).“ Zkušenost Já je vnitřní zkušeností totožnosti: silou vzpomínky zůstávat totožným sám se sebou, přes všechny změny vlastní duše i okolí. Já, duch, je jádrem člověka, duše je jeho prostředím, jeho periferií.

Ve světě duše, pudů, žádostí a vášní, je všechno v pohybu, všechno se proměňuje, nic nezůstává stejné. Sympatie a antipatie přicházejí a odcházejí. Žádná zlost a žádná radost nemůže zůstat věčně nezměněná - anebo to žádná zlost a radost není. Jinak je tomu u Já, v jehož povaze spočívá to, že zůstává totožné samo se sebou. Díky působení Jahva v každém příslušníkovi židovského národa má každý Žid možnost prožívat se jako jednotka s vlastní odpovědností.

Toto slunečné zachovávání totožnosti se sebou samým ve vší té proměnlivosti duše je podstatou zkušenosti Já. V židovství se projevuje v praobrazné formě, protože zkušenost být Já zde dává vzniknout náboženství nového druhu, monoteismu. Monoteismus existuje do té míry, nakolik se člověk začne vnímat jako duchovní jednotka, jako trvalé „monon“ uprostřed mnohotvárnosti duševních prožitků. Já je zkušeností ducha jako jednoty zůstávající totožné se sebou.

Než se člověk mohl prožívat jako jednotné, samo sebe určující Já, žil v mnohosti vzdouvajících se a opadávajících duševních sil. V okamžiku, kdy se prožívá jako v sobě ucelená jednotka, kdy se pociťuje „monoteisticky“ začne tuto pro něj nejdůležitější vlastnost ducha, to nejlepší, co u sebe prožívá, připisovat i božstvu. Nejvyšší projev toho nejlepšího v člověku - to je „božství“. Laskavé božství nemůže jinak, než stvořit člověka k obrazu svému - jako se každý umělec chová ke svému uměleckému dílu. A tak ani člověk nemůže jinak, než si Boha představovat ke svému obrazu.

Ačkoli zkušenost Já vystupuje v židovství - díky působnosti Jahva - s větší zřetelností než v řečtví, není ani zde ještě ryze duchovní. Jak uvidíme blíže ve čtvrté kapitole, vděčí za svůj původ dvěma zkušenostem, které dosud nejsou ryze individuální ani ryze duchovní: židovskému tělu a hebrejské duši.

Za prožitek, že je Já, vděčí starý Hebrejec v podstatě silám svého těla, v jehož krvi, proudící od pokolení k pokolení, působí národní božstvo Jahve. Do mysterií Já může být uveden jen natolik, nakolik má podíl na silách Jahva působících v krvi. To je fyzická stránka jeho zkušenosti Já.

Psychicko-duševní stránka pochází od Mojžíšova zákona. Jednotlivý Žid je veden dobrým pedagogem, je to však dosud vedení zvenčí. Síly. Já rostou dodržováním desatera přikázání v době, v níž je jednotlivec ještě součástí skupinové či národní duše, společného zákona.

Každý příslušník hebrejského národa se cítí nesený silami fyzické dědičnosti a duševní zkušeností věrnosti zákonu. Hebrejec vděčí za svůj prožitek Já Jahvovi - božstvu Já, které svému národu propůjčuje tělo a duši, aby napomohlo vzcházející zkušenosti Já. Hodina individuálního lidského ducha dosud neudeřila.

V Knize Jóbově se se vši silou a tragickou ohlašuje to nové: průlom k lidskému Já, žijícímu ryze v duchu - k Já, které v Abrahamově krvi a v Mojžíšově zákonu nachází jen vnější schránku, jen nástroj. Jóbova žena má před sebou muže, kterého, třebaže v následování zákona zůstává nanejvýš věrný svému bohu Jahvovi, stihá jedna rána za druhou. Tato žena - jako obraz samotné Jóbovy duše - mu nakonec radí: „Zřekni se svého boha Jahva, a zemřeš. Řekni, že už s Jahvem nechces nic mít, a upadnes do nicoty, s tvým životem pak konečně skončí i tvé utrpení. Vždyť žiješ jen díky svému tělesnému a duševnímu spojení s Jahvem! Když se od něj odloučíš, zbavíš se i svého utrpení, které na tebe uvalil. Nic z tebe nezůstane, jen takto můžeš uniknout svému utrpení.

Vývoj vědomí Já v těchto třech kulturách a náboženských proudech lidstva představuje vývoj celého lidstva. V buddhismu máme ranějšího člověka, který dosud nemohl mít zkušenost svébytného Já. V řecké kultuře a v židovství se tato zkušenost sebe samého objevuje ve svých prvopočátcích. Tady se člověk začíná prožívat jako Já, zatím však zárodečně, ještě ne ryze duchovně, ještě ne zcela individuálně. Aby Já plně rozvinulo to, co v sobě nese, musí vytvořit něco svébytného, protože všechny tělesné a duševní síly mohou sloužit jen jako nástroj.

Počáteční zkušenost Já byla tedy před prelomem věku dosud do značné míry darem božstva, darem přírody. Byla spíše vlohou než schopností, spíše předzvěstí než skutečností. Lidské Já bylo ještě závislé na tělesnosti národa a na duši skupiny. Náboženské úsilí lidstva má však za úkol přivést každého člověka víc a víc k plnému prožitku sebe samého jakožto Já. Smyslem veškerého náboženství je pomoci každému člověku v tom, aby se jakožto Já stával stále tvořivějším ve svém myšlení, stále svobodnějším ve svém chtění a stále odpovědnějším ve svém jednání.

Z knihy: Světová náboženství – Cesty člověka k sobě samému